

DOI 10.33294/2523-4234-2026-36-1-318-342

УДК 27-23/24+274/278+821.161.2-2 Леся Українка

ORCID 0000-0001-9864-1727

ISSN 2523-4234

Ольга Смольницька

Вибрані біблійні алюзії та перекладацький дискурс у драматичній поемі Лесі Українки “У пущі”: символіка і контекстуальність

У статті розглянуто окремі біблійні алюзії та символи як імплікатури, важливі для розуміння драматичного твору Лесі Українки “У пущі”. Досліджено питання вивчення письменницею англійської мови та що її мотивувало, а також переклади родиною Косачів Біблії на українську мову. Проаналізовано символи фініків, образ “нового Ханаану” та інші реалії. Наведено історичні приклади, а також мистецтвознавчі засади католицизму і протестантизму. Звернено увагу на лінгвістичний, історичний та інші аспекти, у тому числі ономастикон як зв’язок із постатями Старого Завіту. Доведено перспективу вивчення конкретного художнього тексту для релігієзнавства.

Ключові слова: текст, Біблія, релігія, християнство, символ, переклад, дискурс

Olha Smolnytska

Selected Biblical Allusions and Translation Discourse in Lesia Ukrainka’s Dramatic Poem “In the Dense Forest”: Symbolism and Contextuality

Individual biblical allusions and symbols as implicatures, important for understanding Lesia Ukrainka’s dramatic work “In the Dense Forest” are examined. The writer’s study of English and her motivation, as well as the Kosach family’s translations of the Bible into Ukrainian, are investigated. The symbols of dates (fruits), the image of the “new Canaan” and other realities are analyzed. Historical examples are given, as well as the art-historical foundations of Catholicism and Protestantism. Attention is paid to linguistic, historical and other aspects, including onomasticon as a connection with the figures of the Old Testament. The probable historical basis of the analyzed dramatic work is clarified. The motivation and peculiarities of the writer’s study of the English language are traced, as well as Lesia Ukrainka’s ability to read British classics in the original. The translation aspect is highlighted, including the author’s treatment of the original Bible. The question of which Bible translations the genius Ukrainian writer could have had and knew is highlighted. The Old Testament and generally biblical symbolism of the literary text is studied, with attention focused on little-studied issues, such as the meaning of dates, consideration of the expression “new Canaan”, etc. Various translations of the Bible (quotes given in the text of the work) hypothetically available to the author of the dramatic work are compared. The perception of painting and sculpture by the Puritans is analyzed. The linguistic features, including the onomasticon, of the work are studied. Religious, comparative, etymological, art historical and other analysis are applied, attention is paid to the historical context. The prospect of studying a specific literary text for religious studies is proven.

Keywords: text, the Bible, religion, Christianity, symbol, translation, discourse

Творчість Лесі Українки (Лариси Косач-Квітки, 1871–1913) є цікавим феноменом не лише в літературознавчому, лінгвістичному, перекладознавчому (тобто філологічному) аспектах, а й у філософському, релігієзнавчому, історичному, культурологічному, мистецтвознавчому, гендерному та інших гуманітарних аспектах. Це показують тексти геніальної поетеси, драматургині, прозаїка та взагалі культурної діячки, часто створені на стику (не лише, наприклад, поезії та музики, але й зі значним філософським підтекстом). Тому спостерігається тенденція досліджувати ці твори також у перекладознавчому, філософському, психоаналітичному, міфопоетичному, компаративному та інших аспектах. Це вже класичні та сучасні публікації різних поколінь українських і зарубіжних літературознавців, філософів та інших діячів гуманітарної сфери: Віри Агеєвої, Володимира Антофійчука, Олексія Вертія, Наталії Вівчарик, Тетяни Вірченко, Олександрів Вісич, Тетяни Горанської, Юлії Григорчук, Тамари Гундорової, Андрія Гурдуза, Тетяни Дагович, Лесі Демської-Будзуляк, Оксани Забужко (Забужко, 2007), Ольги Заїки (Заїка, 2000), Тетяни Заїки, Ніли Зборовської (Зборовська, 2002, 2003, 2006), Надії Колошук, Світлани Кочерги, Анастасії Крижної, Тетяни Крупеньової, Аліси Кузьманенко, Галини Левченко (Левченко, 2013), Тетяни Мейзерської, Лариси Мірошніченко, Марії Моклиці, Анатолія Нямцу, Тетяни Оріховської, Соломії Павличко, Володимира Панченка, Ярослава Поліщука, Ірини Приліпко, Сергія Романова, Мирослава Русина, Христини Семерин, Людмили Сірик, Лукаша Скупейка, Ольги Смольницької, Максима Стріхи (Стріха, 2020), Ольги Турган, Ірини Щукіної та ін. Помітно, що буквально щороку дедалі більше акцентується увага на релігії в письменниці. Невичерпність бібліографії та зростання праць, у тому числі присвячених релігійним питанням, доводить **актуальність** творів Лесі Українки (і не лише в контексті скорого ювілею).

Якщо брати до уваги релігійний аспект, то на першому плані в дослідженнях є твори, присвячені історії перших християн (“Руфін і Прісцилла”, “В катакомбах”, “Адвокат Мартіян” та ін.). Але драматична поема “У пущі” (1909), яка розповідає про перше покоління (колонію) англійських пуритан в Північній Америці – тих, які припливли на кораблі “Мейфлавер” (*Mayflower*, 1620), донедавна саме в сучасних студіях не розглядалася комплексно і в *релігієзнавчому* аспекті. Однак у філологічному, біблеїстичному та інших ракурсах можна назвати праці таких дослідників як Віра Агеєва, Людмила Жванія, Оксана Забужко, Світлана Кочерга, Тетяна Крупеньова, Ольга Підлісецька, Валерія Соколова та ін.). Розуміння її історичного підтексту вимагає контекстуального підходу. Пропонована стаття не ставить на меті дослідити всі біблійні алюзії у згаданому творі (оскільки вони численні), а наголошує на деяких важливих моментах і символах в історичному контексті.

Мета – символічно та контекстуально розглянути окремі біблійні алюзії в тексті “У пущі”.

Завдання: 1) з’ясувати ймовірно історичне підґрунтя аналізованого драматичного твору; 2) простежити мотивацію та особливості вивчення письменницею англійської мови і, як результат, рівень володіння; 3) дослідити старозавітну та взагалі біблійну символіку тексту, зосередившись на маловивчених питаннях, як-от значенні фініків, розгляду вислову “новий Ханаан” та ін.; 4) зіставити різні переклади Біблії (цитати,

наведені в тексті твору); 5) проаналізувати сприйняття скульптурного мистецтва пуританами; 6) дослідити лінгвістичні особливості, у тому числі ономастикон твору.

Для аналізу оброблено джерела українською, церковнослов'янською, англійською, французькою та, німецькою мовами. У цитуванні зберігається авторський правопис.

Допоміжними джерелами для глибшого вивчення художнього тексту стали також лінгвістичні (у тому числі етимологічні) джерела (словники та ін.), а ще – наукові праці, присвячені релігії та, зокрема, питанням протестантизму: *Encyclopédie du protestantisme* (Gisel, 1995); *Encyclopédie du protestantisme* (Gisel, 2006), “Les mots du christianisme – Catholicisme, orthodoxie, protestantisme” D. Le Tourneux (2005) та ін.

1. Вивчення Лесею Українкою англійської мови та переклад Біблії з оригіналу

Про підготовку до написання “У пущі”: як відомо, авторку надихали історія Англії, зокрема біографії Олівера Кромвелля та Джона Мільтона (Мілтона) (про контекст: Підгайний; Смольницька, 2018; Соколова, 2012), відомі виписки Лесі Українки з оригінальних листів Кромвелля (Українка, 2021с, с. 377–403). Певною підготовчою роботою до задуму цієї драматичної поеми можна назвати й історичні статті Михайла Драгоманова, присвячені згаданому питанню (наприклад: Драгоманов, 1893). Також інтерес до теми пуритан може бути викликаний і романами сера Вальтера (Волтера) Скотта, популярними за романтизму і пізніше (наприклад, однойменним романом “Пуритани”) – як й інші його твори (балади), але це тексти скоріше на шотландську тематику, хоча мотиви з англійської історії та персонажі-англійці там також присутні. Відповідно, тут історична та релігійна тематика переплітається з лінгвістичною, оскільки важливо знати, якими мовами письменниця читала джерела та наскільки володіла англійською.

Як відомо, Леся Українка з-поміж численних мов вивчала також англійську, на цю тему вже є публікації (Зборовська, 2002; Левчук та ін.). Підготовкою та стимулом до вивчення, зокрема, став ініційований нею проєкт перекладу шедеврів зарубіжної класики на українську мову (до якого долучились Олена Пчілка, брати і сестри Косачі, не кажучи про інших), уже досліджений у вітчизняній науці. Можна писати докладний дискурс на цю тему (на основі епістолярної спадщини), бо авторка часто згадувала англійську мову та англійську літературу. Зокрема, у листі до Михайла Косача з Колодяжного 8–10 грудня 1889 р. (Українка, 2021d, с. 85) йдеться стосовно згаданого плану перекласти зарубіжні шедеври на українську: “...з англійською поезією не буде ніяк, поки хто з нашого товариства не вивчиться по-англійськи... Самоучкою я не можу вивчитись по-англійськи...” (Українка, 2021d, с. 87). Як відомо, на той час англійська мова не була базовою, на противагу французькій і німецькій (відомим дворянам з раннього віку), тому вивчити її поза межами англомовних країн можна було завдяки носіям (точніше, здебільшого носійкам) мови – як правило, приватним учителькам або гувернанткам-англійкам чи гувернерам (але останні випадки – стосовно дітей). (Деяких дворян навіть виховували в англійському дусі, тобто можна казати про англоманів). Але зрозуміло, що їх було замало, і не кожний міг собі це дозволити. Зазвичай виходило, що на той час майже виключно дворяни, вищі кола могли опанувати англійську мову (як і взагалі іноземні). Самовчителів так само існувало обмаль, і вони не давали змоги вільно опанувати цю мову. Як вивчити

її у вже зрілому (чи, принаймні, молодому), а не дитячому, віці? Леся Українка була новаторкою, оскільки, сумлінно ставлячись до будь-якої діяльності, прагнула опанувати мови якомога краще. За її доби досить було *читати* англійською, але мета класика була саме *плинно говорити*, тобто практикуватися.

Через рік Леся Українка писала братові: “Найгірш діло стоїть в нас з англійськими авторами, бо сю мову дуже мало хто знає, хоч деякі і збираються зайнятись нею. Бувши в Одесі, я хотіла учитись по-англійськи і навіть вже знайшла собі учительку...” (Українка, 2021d, с. 93–94). Далі в листах помітне наполегливе бажання навчитися цієї мови. Нарешті 1893 р. така можливість знову надається – і Леся Українка писала з Києва своїй бабусі Єлизаветі Драгомановій, що бере приватні уроки в англійки (тобто носійки мови), яка хвалила її здібності (Українка, 2021d, с. 240–241): “...я, певне, скоро виучусь” (Українка, 2021d, с. 241). Своєму дядькові М. Драгоманову вона розповідала: “Я вже почала нарешті вчитись по-англійськи (се моє давнє бажання!), і поки що діло йде в лад, невважаючи на собачу вимову. Проте я думаю, що нема в світі такого звука, якого б я не могла вимовити, постаравшись трошки. Тепер я ще більше допевнилась, що з книжки, без живої речі, не можна вивчитись англійської вимови, та, здається, не тільки англійської, а й ніякої. Ох, коли-то я читатиму Шекспіра в оригіналі!” (Українка, 2021d, с. 242). Відомо, що в поетеси було рано і досконало поставлено французький прононс, а ставити англійську вимову довелось окремо, і це на початку мало труднощі – певно, через мовну інтерференцію. (Потім Леся Українка перекладе уривок із Шекспірового “Макбета”, а згодом – і фрагмент із Байронового “Каїна” та інші твори, тобто помітно, що письмову англійську мову вона вільно опанувала). Як бачимо, авторка мала практичну мету – для перекладу. Далі (того ж року) вона писала Михайлу Косачу про те, як навчається мови: “Я дуже рада, що я нарешті допалася до англійської мови, – ну, вже ж і утну я колись щось із Байрона, аж чортам жарко здасться! Я зацікавлена вкупі з Людею [Людмилою Старицькою, потім – Старицькою-Черняхівською. – О. С.], і через те ми з нею часто бачимось, бо помагаємо одна одній зубрити французько-англійські переклади. Викладова мова у нас французька” (Українка, 2021d, с. 244).

Оскільки згадується Л. Старицька-Черняхівська, то варто процитувати її спогади про те навчання (дещо докладніше про його обставини: Старицька-Черняхівська, 2000, с. 750–751): “Тут я на свої очі бачила, яка надзвичайно здатна до мов була Леся. Це було щось просто незрозуміле, якийсь талант, інтуїція! Англійська мова, як відомо, дуже трудна до виголошування і до правопису, і Леся і читала і писала завжди вірно. Сама miss, яка упевняла нас (може, щоб потішити мене), що в Англії дуже мало людей, які пишуть грамотно, дивувалась Лесиним здатностям. / З того часу минуло двадцять років. Мої знання англійської мови сплили за водою... а Леся... Леся останній раз, коли ми бачились з нею, здивувала мене своїм знанням англійської мови: читала вона і балакала по-англійськи як по-українськи” (Старицька-Черняхівська, 2000, с. 751). За твердженнями письменниці, її літературна посестра “могла писати не тільки прозу, а й вірші на всіх цих мовах... німецькою, французькою, італійською і англійською” (Старицька-Черняхівська, 2000, с. 751).

Такі уроки тривали до 1894 р. включно, і Леся Українка шкодувала в листі до М. Драгоманова, що доведеться покинути їх через імовірний переїзд із Києва

(тобто зробити паузу в навчанні): “Моя англійська мова саме налаждалась як слід!” (Українка, 2021d, с. 289). Потім вона писала йому: “Будьте певні, що я Вам не покину англ[ійської] мови, не на те я її вчилась, щоб так хутко покинути. Я куплю собі словаря і книжок та так настихуюся за літо, що хоч в Англію і то не страшно” (Українка, 2021d, с. 292). Вона ділиться з ним своїми враженнями від цієї мови: “...до англійської мови ще дуже мало хто приступається, бояться її трудности (більш міфічної, на мою думку, ніж дійсної)” (Українка, 2021d, с. 299). Тривалої перерви у вивченні цієї мови не вийшло, бо 1895 р. уже в Софії письменниця далі вивчала англійську – разом із двоюрідною сестрою Радою (Українка, 2021d, с. 357). Того ж року поетеса зверталася до Михайла Павлика із Софії, ділячись своїми враженнями від історичного контексту та ідей британських класиків: “Недарма ж я вивчилась по-англійськи, далєбі, читаючи твори великих письменців англ[ійських] XVII ст., думаєш: чом я не живу хоч у ті часи, що з того XIX в., коли ми так ганебно пропадаєм та ще й мовчки?” (Українка, 2021d, с. 366). Помітно, що її змалечку приваблювали сильні постаті (про що вже багато зазначено). Молодшій сестрі, Ользі Косач, вона писала про дедалі вільніше володіння англійською мовою, читання та писання цією мовою “листів до фіктивних або справжніх friends” (Українка, 2021d, с. 369). Того ж року Леся Українка описувала тітці, Людмилі Драгомановій, уже з Києва, про свою роботу над вивченням історії Англії та читання Томаса Карлайла: “А тепер от і сокрушаюсь над усяким “Magna carta” [“Великою хартією вольностей” (лат.) – тут і далі в цитаті прим. коментаторів (Українка, 2021c, с. 405). – О. С.] та “Depensio pro populo Anglicano” [“Міркуванням про англійський народ” (лат.)] – нічого не поробиш. ...А софійська англійська наука оказалась настільки солідною, що тепер я в потребі можу й без словаря читати такі речі, як Carlyle Ac. [Карлайл і т.д. (англ.)]” (Українка, 2021d, с. 405). Ці джерела пізніше послужили базою для написання драми “У пущі”. Отже, Леся Українка вже могла читати англомовних (англійських, шотландських, американських і, можливо, ірландських) класиків.

1897 року письменниця в листі до матері цитувала В. Шекспіра в оригіналі: “«All’s well, that ends well” (все добре, що добре кінчиться), – каже Шекспір, і я за ним” (Українка, 2021e, с. 89). У 1898 р. Леся Українка згадувала в листі до Олени Пчілки, зокрема, про свою лектуру: “...ще купила собі вірші Елізабети Браунінг (по-англійськи), – давно інтересуюсь сею поетесою...” (Українка, 2021e, с. 245–246). Узагалі згадки та алузії британських класиків у цій епістолярній спадщині досить численні. Зрештою, 1903 р., уже із Сан-Ремо, пишучи до М. Павлика й питаючи в нього про можливість заробітку, Леся Українка розповідала про свій рівень володіння мовами, зокрема: “Англійську знаю теоретично (все-таки можу і вголос читати, не тільки очима) і можу без словника перекладати з неї” (Українка, 2021f, с. 245). Тобто вже вільно володіла цією мовою. Зберігся її лист Феліксу Волховському (того ж року), написаний виключно англійською (Українка, 2021f, с. 308–309). Отже, можна судити, що за кілька років занять і постійної практики як читання зі словником (а потім і без словника) Леся Українка стала такою вправною в розумінні англійської мови, що тема пуритан не становила для письменниці жодних труднощів.

2. Переклад Біблії Лесею Українкою та Михайлом Косачем: діалектологічний феномен

Загальновідомі слова 20-річної Лесі Українки з її листа 1891 р. (за новим стилем – 2 січня 1892 р. (Українка, 2021d, с. 177)) до Михайла Драгоманова: “Порадьте мені: оце хочу собі купити Біблію, та не знаю, яку краще, чи грецьку, чи слав’янську [тобто в церковнослов’янському перекладі. – *О. С.*], – думаю, грецьку краще.... В Біблії, окрім всього іншого, маса дикої грандіозної поезії, і мені скучно, коли я довго її не читаю” (Українка, 2021d, с. 180). Остання цитата стала часто вживаною і прекрасно ілюструє не лише поетичне, а й наукове сприйняття письменниці.

Також діячка переклала українською мовою кілька розділів із Біблії: Книга Буття (Genesis), Книга пророка Ісаї (I, ст. 2–3, 11–18), Єзекиїль, XXXVII, “Лист апостола Павла до Коринтян (Голова 13)” (Українка, 2021b, с. 82–97). Як бачимо, геніальну письменницю та перекладачку приваблювали різні біблійні теми – від мальовничих картин Старого Завіту до настанов апостола Павла (які потім лягли в основу вже власних драматичних творів – “В катакомбах”, “Руфін і Прісцилла” тощо). Про роботу над Біблією свідчить діяльність й інших членів родини Косачів. Наприклад, старший Лесин брат, Михайло Косач, починав перекладати Святе Письмо: “Я тільки дома сиджу та Євангелії перекладаю. Оце 6 голов з Матвея перейшов, щонайдовших. Тепера кінчаю нагорну казань – тай заморочна вона! Як шкода, що Куліш не перекладав з грецької, така мова багата, що чудо, а переклад [нрзб] просто шкода навіть яка. Мій переклад буде ультраволинський, але се нічого, бо мені здається, що тільки волинський діалект може передати усі відтінки грецької думки” (Денисюк, Скрипка). Це був би цікавий мовний експеримент, бо М. Косач намагався відтворити відтінки оригіналу.

Варто наголосити на мовах, якими Леся Українка читала Біблію. Письменниця шкодувала в листі до М. Драгоманова, що не знає давньоєврейської мови (Українка, 2021d, с. 180), отже, читати Старий Завіт в оригіналі не могла. (У крайньому випадку, міг бути словник – білінгва чи з кількох мов, але це гіпотетично). Названий факт, відповідно, впливає на те, як вона сприймала символіку та застосовувала у драматичному творі. У цьому аспекті цікаво дослідити деякі старозавітні символи, згадані в цьому шедеврї.

Як відомо, пуритани вважали за взірець лише Святе Письмо (Біблію), а не Священне Передання та інші джерела. Італієць мессер Антоніо каже головному герою, скульптору Річарду Айрону в III дії, натякаючи на те, що не слід заривати свій талант у землю: “Ви – пуританин, ви зросли на текстах, / а притчу про таланти і забули!” (Українка, 1954, с. 131).

3. Символ фініків у Старому Завіті та інші алюзії: “новий Ханаан”

3.1. Світильник, фініки та інші символи

Відомо, що в основі твору – конфлікт між обома лідерами, скульптором Річардом Айроном і пастором Годвінсоном, який розгоряється і виливається у конфлікт головного героя з громадою. Цікаві алюзії II дії: найкращий друг головного героя, теж скульптор, Джонатан отримав замовлення, де головна ідея – “учителя і проповідника” (Українка, 1954, с. 35) Годвінсона зробити свічник “для зібраннів молитовних” (Українка, 1954, с. 70). Перед цим Річард питає Джонатана (який шукає

опис свічника): “Ти що читав тут? / (*Заглядає в книгу.*) / Біблію? Исход?” (Українка, 1954, с. 70). Друг просить Річарда пояснити слова Святого Письма, на які спираються замовники-одновірці: “Громада хоче, / щоб свічника зробиш на той взірць, / що в Біблії описано. От слухай. // (*Чує.*) // “Різьблений масш ти зробиш свічник, / стебло його, і чаші, й круги, й листя / у нього мають бути...” Не збагну, / і скільки чаш, і що воно за круги” (Українка, 1954, с. 70–71). Як відомо далі, Річард каже: “Я раджу так: закрій ти сюю книгу / і текста сього більше не читай, / коли артистом хочеш зоставатись” (Українка, 1954, с. 71). (Насправді герой хотів, щоб Джонатан не виривав фраз із контексту та не підпасовував указане йому під мистецький твір, а з самого тексту твору помітно: Річард залишився світоглядно пуританином і водночас широко ставився до мистецтва; відчуття божественності, релігійне почуття в нього не зникли). Можливо, у відповіді скульптора натякається й на те, що сучасні йому пуритани не можуть копіювати давнє життя, яке формувалося в інших умовах. Але чому Джонатан не попросив самого Годвінсона (і громаду) пояснити незрозуміле йому в цьому описі? Проте з тексту драми помітно, що начотник Годвінсон, який вихоплює біблійні цитати з контексту і підпасовує під різні ситуації, сам не володіє матеріалом і не розуміє сутності Святого Письма. Наприклад, він, нападаючи на скульптора з приводу “ідолів” і “кумирів”, знічується і відповідає ухильно на пряме питання Річарда (який виліпив зі своїм племінником Деві воскову фігурку проповідника): “*Річард / (саркастично показуючи на подобизну Годвінсона) / Чи ти вважаєш, / що й се кумир? / Годвінсон / (спустивши очі на Біблію) / Розмова з нечестивим / і праведні уста споганить може*” (Українка, 1954, с. 92–93).

У зв’язку з біблійними цитатами, рясно наявними в тексті твору, можна продовжити аналіз символіки, на якій побудовано діалоги і конфлікти. Зокрема, це свічник, про який розмовляють герої. У книзі Вихід його наказав Господь зробити Мойсею для Ковчега свідectва. В англійському перекладі (Біблія короля Якова): “*And thou shalt make a candlestick of pure gold: of beaten work shall the candlestick be made: his shaft, and his branches, his bowls, his knops, and his flowers, shall be of the same. And six branches shall come out of the sides of it; three branches of the candlestick out of the one side, and three branches of the candlestick out of the other side: Three bowls made like unto almonds, with a knop and a flower in one branch; and three bowls made like almonds in the other branch, with a knop and a flower: so in the six branches that come out of the candlestick. And in the candlestick shall be four bowls made like unto almonds, with their knops and their flowers. And there shall be a knop under two branches of the same, and a knop under two branches of the same, and a knop under two branches of the same, according to the six branches that proceed out of the candlestick. Their knops and their branches shall be of the same: all it shall be one beaten work of pure gold. And thou shalt make the seven lamps thereof: and they shall light the lamps thereof, that they may give light over against it.*” (Exodus 25: 31–37) (Exodus. Chapter 25). У перекладі Івана Огієнка це звучить так: “І зробиш свічника з широго золота, – роботою кутюю нехай буде зроблено цього свічника. Стовп його, і рамена його, келихи його, гудзі його й квіткі його – будуть із нього. І шість рамен виходитимуть із боків його, – три рамені свічника з одного боку його, і три рамені свічника з другого боку його. Три

келихи мигдалоподібні в однім рамені, гудзь і квітка, і три мигдалоподібні келихи в рамені другім, гудзь і квітка. Так на шости раменах, що виходять із свічника. А на стовпі свічника чотири келихи мигдалоподібні, гудзі його та квітки його. І гудзь під двома раменами з нього, і гудзь під іншими двома раменами з нього, і гудзь під третіми двома раменами з нього, – у шости рамен, що виходять із свічника. Їхні гудзі та їхні рамена нехай будуть із нього. Увесь він – одне куття щирого золота. І зробиш сім лямпадок до нього, і нехай засвітять його лямпадки, і нехай він світить на передню сторону його” (Вихід, 25: 31–37) (Біблія, 1988, с. 108). Вочевидь авторка, маючи доступ до біблійного оригіналу, сама переклала цей уривок – причому білим віршем і розміром, відповідним до загального ритму драми.

Можна згадати й менору – семисвічник в юдеїв. Як відомо, пуритани будували власне життя – особливо на початку – буквально за Старим Завітом. Це показано і в аналізованому творі – наприклад, герої практикують “по суботах... бесіди побожні” (Українка, 1954, с. 48). Менору євреї поставили у Скинії Зборів, поневіряючись у пустелі (Менора), а драма “У пущі” експліцитно та імпліцитно підказує такі алюзії.

Можна звернутись і до книги “Числа”, де є про світильник (Числа, 8:2–4). Менора пов’язана з Єрусалимським храмом (Менора). Але в цьому юдейському семисвічнику немає чаш, там – свічки. Якщо брати сучасніші переклади (після смерті Лесі Українки), то, скажімо, в І. Огієнка: “... Коли ти світитимеш лямпадки, то з переду свічника будуть світити сім лямпадок”... А оце робота свічника: він куття золоте аж до підстави його аж до квіток його куття він. За взірцем, що Господь показав був Мойсеєві, так він зробив свічника” (Числа, 8: 2–4) (Біблія, 1988, с. 184). У перекладі о. Івана Хоменка – “світильник”, який має “сім світичів” (Числа, 8:2) (Святе Письмо, 1990, с. 144).

3.2. *Фініки – плоди і пальма-фінікс: перекладознавчий аспект, “новий Ханаан”, “земля, що тече молоком і медом”*

Цікаво розглянути символіку згаданих у Святому Письмі плодів, які для тогочасної Європи були екзотичними. Прикметні слова скульптора й про майбутню школу: “... що правда, то не гріх. Та я й сказав / їм щось подібного, коли схотіли, / щоб я там фініки якісь ліпив / над вікнами та над дверима в школі – / се Годвінсон так видумав премудро / покрасу ту, десь вчитавши в тексті” (Українка, 1954, с. 71). Розробник сайту “Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості” і автор статей Микола Жарких дотепно писав у коментарі: “Я не Годвінсон і не вмію вказати цього тексту” (Українка, У пущі. 2). Річ у тім, що є різні переклади Святого Письма, а взагалі в Біблії фініки як плоди згадуються тільки *один раз* – у книзі пророка Йоїла чи Йоїла (Йоїл 1:12). В українських перекладах: “Усох виноград, а фіга зів’яла, гранатове дерево, й пальма та яблуня, і повсихали всі пільні дерева, бо Він висушив радість від людських синів” (Йоїл, 1:12) (Біблія, 1988, с. 1125) – переклад І. Огієнка. Замість слова “фініки” тут фігурує “пальма”.

У конспектах, виписках Лесі Українки є, наприклад, цитата церковнослов’янською мовою про видіння пророка Єзекиїла (Єзекиїла) – опис майбутнього храму: “... изваяннии херувими и фініки, фінік посреди херувима и херувима. Два лица херувиму: лице человеческо к фініку сюду и сюду и лице лівово к фініку сюду и сюду, изваян весь

храм окрест от помоста даже до свода херувіми и фініки изваяни... И ваянія над ними и над дверми храма херувім и фініки, по ваянію святых (?) и дерева потребна пред лицом” (Українка, 2021с, с. 376). Оскільки Годвінсон прибирає на себе роль пророка, логічно, чому обрано саме цей уривок. У примітці: “Абзац ліворуч від тексту позначено вертикальною лінією. Тут подано опис херувіма біля фініка (у Біблії— пальма), якого Леся Українка зобразила на окремій сторінці (№24) цього самого документа. Л. Мірошниченко цю автоілюстрацію кваліфікує як «лінійно-контурне зображення двох пуритан», а рослину поруч— “деревце життя”” (Українка, 2021с, с. 514). У сучасних українських перекладах замість “фініки” скрізь фігурує “пальма”, “пальми” (Біблія, 1988, с. 1083, та ін.). Аналогічно— у Біблії короля Якова тощо— “palm trees” (Ezekiel 41: 20, 25–26, The Holy Bible. Аросугра, р. 1069), у французьких перекладах (Ézéchiel 41: 20, 25–26)— “les palmes”, “des palmes” тощо (La Sainte Bible, 1983, р. 711); “des palmes” (Traduction œcuménique de la Bible, 1980, р. 676) та ін.

Також можна з’ясувати, на які переклади Святого Письма англійською мовою могла спиратись авторка драми. Леся Українка читала Старий Завіт церковнослов’янською мовою— і в цьому перекладі фігурують лексеми, пов’язані з фініками. Зокрема, там є слово *фінізь* (Псалом 91 українською), у сучасній українській транслітерації “фінік”— “фінікова пальма”. У цьому перекладі уривок звучить так: “Праведник яко фінікс процветёт, яко кедр, іже в Ливане, умножится” (Пс. 91:13) (Псалом 91 українською). В українських перекладах (Івана Огієнка, о. Івана Хоменка, о. Рафаїла Турконяка та ін.) зазвичай цю лексему відтворюють як “пальма”. (Наприклад, про фінікову пальму— Phoenix— та значення фініків у біблійному побуті, як і про згадку у Святому Письмі: Українка, 2021а, с. 385). Відповідно, в І. Огієнка: “Зацвіте справедливий, як пальма, і виженеться, немов кедр на Ливані...” (Біблія, 1988, с. 737); о. І. Хоменка: “Праведник квітнудиме, немов пальма...” (Святе Письмо, 1990, с. 672) (Пс. 92(91):13); о. Р. Турконяка: “Праведний розквітне, наче пальма...” (Псалмів 91). Невідомо, чи знала Леся Українка Біблію в німецькому перекладі Мартіна Лютера (ця інтерпретація сьогодні вважається канонічною в німецькомовному дискурсі). Але оскільки з живих іноземних мов німецька була другою в письменниці, яка нею вільно володіла (після французької), то можна припустити, що вказаний текст був відомим указаний персоналії. Якщо дотримуватися цієї гіпотези, то можна звернутися безпосередньо до німецького перекладу. Там— так само— “фінікова пальма”. У німецькомовних дослідженнях, присвячених перекладам Біблії, називається саме “фінікова пальма”— Dattelpalme (Jeromin, 2013, S. 43); хоча вищевказаний псалом про праведника, наприклад, перекладається зі словом просто “пальма”— “ein Palmbaum” (Die Bibel, 1950, S. 498); так само і в інших уривках, як-от цитованій книзі пророка Єзекиїла— “die Palmen” (“пальми”), “пальмове листя”— “Palmlaubwerk” (Die Bibel, 1950, S. 693). Зазначається, що пальмову деревину використовували для плетіння кошиків тощо, а пальмове гілля збирали на свята для прикрашання (Jeromin, 2013, S. 43). Тобто логіка Годвінсона щодо фініків як прикрас тут зрозуміла. Також у протестантській традиції (зокрема тлумаченні) ці плоди часто ототожнюються з пальмою. Отже, “пальма”— це *генералізація*, а “фініки”— *конкретизація*.

Стосовно відтворення лексеми на позначення цих плодів, в англійських перекладах аналогічно: “palm tree” (Joel 1:12) (The Holy Bible Аросугра, р. 1112)—

зокрема, так і в Біблії короля Якова (Joel. Chapter 1), сучасній героям драми “У пуші”. В іншому перекладі (Revised Standard Version, від 1611 р., 1901 до 1952 р. включно) – просто “palm” (Joel 1:12) (The Holy Bible, 1952, р. 802). Деякі біблеїсти, щоправда, аналізуючи окремі уривки зі Святого Письма, наголошують саме на *фініковій* пальмі – “die (Dattel-) Palme” (Reclams Bibellexikon, 1992, S. 96), “яку хвалили за її високий зріст (Пісня над піснями, 7:8)” (переклад наукової цитати з німецької мови мій. – О. С.). Отже, пальма тут означає величність, красу і навіть царственість. У цитованому уривку з пальмою (в українських перекладах – просто “пальма”) порівнюється стрункий стан коханої (Суламіти). Дочку царя Давида звали Тамара – від старогєбрейського “Thamar” (Foville, 1993, р. 599), що означає “пальма” (Foville, 1993, р. 599), узагалі це ім’я багатьох біблійних жінок (Foville, 1993, р. 599). Вочевидь, мається на увазі саме *фінікова* пальма. Також можна згадати бедуїнський побут, зокрема, споживали в їжу сушені фініки. В Європі ці фрукти, як і багато інших, з’явилися завдяки хрестовим походам (Wissen, 1993, S. 31). В арабів саме фініки означали дерево життя та були символом витривалості (Bruce-Mitford, 2013, р. 99). Окрім асоціацій із родючістю чи Стародавнім Єгиптом, фінікове листя – символ Юдеї (Bruce-Mitford, 2013, р. 99). Пальма означає також і *перемогу* – а у християнстві це й перемога над смертю (Bruce-Mitford, 2009, р. 95). А ще важлива неодноразова згадка у Біблії про землю Ханаанську як таку, що “тече молоком та медом” (Вихід, 3:8, переклад І. Огієнка (1988, с. 78). У французькому перекладі, наприклад, так само: “... dans un pays ruisselant de lait et de miel...” (La Sainte Bible, 2024, р. 62) – є версія, що мався на увазі фініковий мед. Оскільки “новий Ханаан” є одним із наскрізних мотивів (якщо не образів-символів) цього твору, то можна припустити *натяк на молоко і мед*. *Вихід* – одна зі старозавітних книг, цитованих у драматичній поемі. Отже, загалом асоціація з фініками – це кочове, мандрівне життя і винагорода за витримані страждання; результатом уже є “новий Ханаан”.

До речі, американські пуритани справді формулювали назву своєї нової Батьківщини як “новий Ханаан” – *the new Canaan* (Goss, 2024, р. 37), тобто тут авторка драматичного твору дотримувалась історичних джерел. Також ці поселенці в Массачусетсі та Коннектикуті вірили, що Сатана прагне зруйнувати цей “новий Ханаан” (Goss, 2024, р. 37) і, звичайно, уживали безпекових заходів з огляду на власні виховання, уявлення, культуру тощо. Існує термін “пуританський експеримент” – *the Puritan experiment* (Goss, 2024, back cover), який стосується творенням цими вірянами власного простору на новій (американській) землі згідно із приписами власної віри. Із цього випливає, що й реальні пуритани, які припливли на “Мейфлавері”, і герої Лесі Українки будували утопію – але ця утопія була для них реальною, і вони справді створили власний дім і власний простір. Проблема ригідності багатьох персонажів “У пуші” полягає в тому, що, керуючись біблійними засадами (передусім старозавітними), ці люди водночас прагнули жити так, як у покинутій ними Англії, тобто – за винятком Річарда, Деві та співчутливої Крістабель – не рухалися вперед. (Не забуваймо, що письменниця створювала літературні типи, які були й персонажами-ідеями, мали кількох історичних та сучасних авторці прототипів). Протилежністю є колонія освічених пуритан у Род-Айленді, але скульптор і там не стає до кінця своїм.

Отже, оскільки Леся Українка взувалася на церковнослов’янський (старослов’янський) переклад Біблії, то вона цілком могла взяти варіант про “фініки” і “фінікову пальму” саме звідти. Відповідно, Годвінсон замовив Річарду виліпити саме фініки, бо, за цитатою із псалма, до фінікової пальми прирівнювалися праведники – а саме такими вважали себе другорядні герої “У пущі”.

У деяких перекладах Святого Письма (на противагу цитованим англійським і французьким) конкретніше сказано про плоди пальми. Оскільки французьких перекладів цієї книги вже на добу Лесі Українки існувало кілька (а сьогодні – ще більше), то можна далі здійснювати текстологічний аналіз. Так, у франкомовній Біблії йдеться саме про *фінікові* пальми – *dattiers*: “La vigne est desséchée, / les figuiers sont flétris. Grenadiers, dattiers ou pommiers...” (Joël 1:12) (La Sainte Bible, 1983, p. 737). Оскільки дядько Лесі Українки, Михайло Драгоманов, мешкав і в Женеві, і саме там видав уперше роман Панаса Мирного та Івана Білика “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, то цілком можливо, що ця Біблія була доступна його племінниці. Проте в інших французьких перекладах фігурує “пальмове дерево”, без натяку на “фініки”, – “le palmier” (Joël 1:12) (La Bible, 2007, p. 587; La Sainte Bible, 2024, p. 926) або “palmier” (Traduction œcuménique de la Bible, 1980, p. 698). *Palmier* – пальма – означає “дерево життя у спекотних країнах” (Philibert, 2000, p. 297). У розшифруваннях Біблії йдеться саме про фінікові пальми – на думку експертів, згадувані у Старому Завіті, у зв’язку із синайськими оазами та взагалі Палестиною (La Bible Déchiffrée, 1983, p. 97). Так, пальма часто згадується в Біблії – *оази* під час поневірян’я юдеями пустелею; якщо докладніше, то, наприклад, це оаза, де ростуть пальми, у Ваді Феран, біля гори Синай (Le monde biblique, 1962, p. 35, image 29).

Але чому Годвінсоном у творі обрано як символ саме фінік, а не гранат, інжир (смокву) чи інший фрукт, зі згаданих у Біблії? Оскільки на початку тексту драматичної поеми сказано про Америку як “новий Ханаан” (Українка, 1954, с. 36) для пуритан, то, відповідно, громада прагнула відтворити відповідні біблійні уривки про мандри євреїв і віднайдення Землі Обітованої. Наприклад, у книзі Вихід (переклад І. Огієнка): “І прийшли вони до Еліму, а там дванадцять водних джерел та сімдесят пальм. І вони отаборилися там над водою” (Біблія, 1988, с. 96) (Вихід, 15:27). Ця книга Мойсеєва згадується у драмі (вищенаведений діалог Річарда і Джонатана) (Українка, 1954, с. 70). В інших українських перекладах (у тому числі сучасному Лесі Українці перекладі Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького та Івана Пулюя) нема згадок про “фінікові пальми”, це просто “пальми”. Так само в англійському перекладі: *palm trees* (The Holy Bible, 1952, p. 61) і французьких – *palmiers* (La Bible, 2007, p. 50; La Sainte Bible, 1983, p. 85; La Sainte Bible, 2024, p. 77). Проте в тодішніх місцях, описаних у Біблії, росли саме фініки. Опосередковано ці плоди можуть називатись у Святому Письмі як пальми (дерева та гілля) і мед. Але, оскільки Годвінсон хотів мати школу за прикладом юдейського храму, можна згадати Соломоновий храм (Перша книга царів). У перекладі І. Огієнка: “І повірізував на них [дверях. – О. С.] херувимів і пальми та розкриті квіти...” (1 Цар., 6:35) (Біблія, 1988, с. 431). У цьому розділі часто згадуються пальми як оздоба (1 Цар., 6:29, 6:32, 7:36 (Біблія, 1988, с. 431,

433)). *Пальми* фігурують у всіх доступних французьких і англійських перекладах Біблії (саме цей старозавітний уривок).

Але чому обрано для прикрас на школу саме *фініки*? Оскільки англійці на початку XVII ст. потрапили до Америки, то вперше побачили екзотичні для них рослини, овочі, фрукти. (Так виник американський День подяки – оскільки індіанці навчили пури-тан, як правильно вирощувати і готувати ці культури). Громада не дарма звертається саме до Річарда, оскільки він був у вищих колах Італії, куди привозили “заморські” фрукти, і міг бачити, як виглядають фініки (не кажучи, звичайно, про його талант, фах і школу). Якщо взяти до уваги згадку про оази, Синай, “новий Ханаан”, то стає зрозумілою логіка вибору саме цих плодів. Але, вочевидь, питання про символіку фініків у цьому уривку драматичної поеми досі залишається відкритим.

Звичайно, у Святому Письмі неодноразово згадуються різноманітні плоди. На думку різних дослідників, ці східні фрукти пов’язані, зокрема, і зі Стародавнім Єгиптом, де язик і губи, а, відтак, Слово-Логос, ототожнювалися з конкретними плодами, як-от персеями, манго тощо (Charbonneau-Lassay, 2011, p. 103). (Звичайно, герої Лесі Українки цього не знають, але для них головне те, що написано в Біблії як обов’язкове для виконання).

Отже, у цій частині драми – постійні алюзії вигнання, виходу, нового Ханаану, протиставлення Єгипту і Вавилону (як полону, рабства) землі обіцяній (Ханаану). Тут і візуальний, образотворчий контекст.

3.3. Скульптура в історичному контексті: від доби Відродження до американських колоністів: біблійні алюзії та імплікатури

Школа – явно прообраз нового храму (де кумиром буде не Бог, а Годвінсон, фактично авторка передірає вустами персонажа культ особи), і далі йде ланка до проблеми “ідолів”, що постійно фігурує в тексті. Як відомо, наприкінці Річард каже громаді, показуючи на їхнього ідеолога, харизматичного лідера Годвінсона: “Я слухав тільки вищого натхнення, / а ви кого? / (Показує на Годвінсона.) / Повапленого гробу? / Ви ідола створили, а не я!” (Українка, 1954, с. 100).

Оскільки твір “У пуці” сильно пов’язаний із перекладацькою діяльністю Лесі Українки, то можна звернути увагу на володіння текстом Біблії (і героями, і, звісно, самою авторкою). Наприклад, уривок, який вихоплений Годвінсоном із контексту, проклинає майстрів скульптури і різьбярства. Як зазначає Микола Жарких: “«Всяк різьбяр і будівничий...» – це цитата з книги Сираха (глава 38), яка вважається второканонічною і з цієї причини не включається у православні видання Біблії. Я знайшов цю цитату у греко-католицькій українській Біблії видання 1991 року” (Українка, У пуці. 2). Оскільки Леся Українка читала Святе Письмо різними мовами, то, звичайно, бачила й католицьке видання (та, імовірно, протестантські варіанти), але що можна сказати про український переклад у той час? Далі коментатором сказано “...переклад уривку вперше виконала Леся Українка” (Українка, У пуці. 2).

Аналізуючи героїв та їхнє знання Біблії, доречно навести фрагмент із тексту Старого Завіту, де, на противагу словам Годвінсона і пастви, висловлюється похвала невсипущій праці кожного “робітника та майстра” (Сирах, 27) (гончара, ковала та ін.): “Усі вони здаються на власні руки, і в ремеслі своєму вправний кожен. Без

них неможливо збудувати місто, ні жити в ньому, ані ним ходити” (Сирах, 31–32) (Українка, У пущі. 2). Але персонажі, звинувачуючи Річарда, оминають ці вірші. (Натомість, вочевидь, самому скульптору відомий цей уривок, і цим підсилюється іронія самого героя, як і авторського задуму драматичної поеми). Обвинувачі зосереджуються тільки на фінальному вірші: “Та на віче народне їх не запрошують, на зборах вони нічим не відзначаються, не засідають на суддівських кріслах, – бо й не зрозуміли б судового рішення” (Сирах, 33) (Українка, У пущі. 2). Але, взоруючись на Старий Завіт, усі (окрім Річарда) ігнорують факт, що згадані рядки було написано в інші часи та в іншій культурі (як уже зазначалося, не володіють контекстом), тому варто змінювати життя відповідно до обставин.

Відомий діалог Годвінсона з паствою стосовно гріховності скульптури. Пастор аргументує це біблійними прикладами: “За всі віки було лиш два майстри, / що з Божого шляху не ухилились: / Веселііл та Еліав, що в храмі / єрусалимським працювали, решта ж / все Каїнове кодро; все нащадок / Сідона й Тіра. Їх ярмом залізним / скромити треба! Хто митці найперші? / Юбаль і Тубаль-Каїн. Хто їм батько? // *Метью Фільдінг* // Та вже ж що Каїн, хто ж сього не знає?” (Українка, 1954, с. 96). Коментар: “*Юбаль і Тубаль-Каїн* – У книзі Буття, 4, 21–22 ці імена звучать: Іавал, Тувалкаїн” (Українка, У пущі. 2). Цей фрагмент по-різному поданий у Святому Письмі, залежно від перекладу. Так, в І. Огієнка цей уривок звучить: “І породила Ада Явала, – він був батьком тих, що сидять по наметах і мають череду. А ймення брата його Ювал, – він був батьком усім, хто держить у руках гусла й сопілку. А Цілла також породила Тувалкаїна, що кував всіляку мідь та залізо” (Буття 4, 20–22) (Біблія, 1988, с. 11). Отже, тут – Явал, Ювал (Біблія, 1988, с. 11). У перекладі І. Хоменка – так само (Святе Письмо, 1990, с. 6), аналогічно в о. Р. Турконяка (Буття 4).

У перекладознавчому аспекті так само показовий відомий діалог Крістабелі з Едітою, яка ладна зректися власних дітей заради ідеї: “*Крістабель* / Ой мамо, що ти кажеш, бійся Бога! / Як можеш ти зрікатися дітей? / Се ж, мамо, гріх, сього Христос не хоче. // *Едіта* / (бере зо стола Євангеліє і розкриває його на закладці) // Дивись сюди, читай уважно, дочко. / Читай уголос, ось отут, читай! // *Крістабель* / (*читає тремтячим голосом*) / “Не думайте, що я прийшов кинути мир / на землю, не прийшов я кинути мир, тільки меч. / Прийшов-бо відлучити чоловіка від батька його, / і дочку від матері її, і невістку від свекрухи її. / І вороги людині родичі її”. / (*Спинається з стогоном.*) / Несила, мамо, сеє розуміти! // *Едіта* / Читай, читай! // *Крістабель* / О Христе, Сине Божий! / (*Читає все слабшим голосом.*) / «Хто любить батька чи матір над мене, не годен мене; / хто любить сина чи дочку над мене, не годен мене». / (*Голос її уривається.*) // *Едіта* / (*дочитує сама твердим, сумним голосом*) / “І хто не прийме хреста свого і за мною не піде, / не годен мене”” (Українка, 1954, с. 76–77). Цікаво, що біблійні цитати тут наведені прозою (хоч і ритмізованою), на протигагу білому віршу поеми.

За змістом, цитоване Євангеліє від Матвія, 10: 34–38, сьогодні лексично звучить трохи інакше, але ідею збережено (наприклад: Біблія, 1988, с. 1199). Імовірно, що у творі Леся Українка сама переклала цей уривок. І знову помітно, що Едіта вириває фрази з контексту, не бажаючи читати подальших Ісусових слів.

Чому ж герої драми “У пущі” так бояться різьбярства, ліплення, скульптури – тобто не мальованих, а *рельєфних* форм (якщо ті не утилітарні – скажімо, як посуд чи будинок)? Вони пояснюють це старозавітними заборонами творити “кумирів” (Українка, 1954, с. 54) – і у творі докладно наводяться відповідні цитати, але також є історичний підтекст, відомий Лесі Українці. З історії відомо, що протестанти обурювалися проти католицького мистецтва, бачачи в тому живописі портрети коханок аристократів тощо, тобто *профанацію сакрального*. Тому за їхньою логікою мальований портрет можна вважати кумиром. Також пуритани боялися, що скульптура як *форма* збуджуватиме сексуальність (зі схожої причини під час епідемії сифілісу в Італії доби Відродження спалювали витвори мистецтва, у тому числі картини Сандро Ботічеллі). Але Кембль не може пояснити цього своїй цнотливій дочці, водночас він сприймає Біблію дуже обмежено, не замислюючись над нею (це помітно, бо він не одразу знаходить відповідь на питання Дженні). Також відомо, що творення і сприйняття скульптури вимагає іншого (аніж, наприклад, у живописі) сприйняття.

У драмі Річард багато ліпить із воску як підручного й найпоширенішого матеріалу (оскільки довго шукає потрібну глину). Причина *страху* інших персонажів перед *восковою* ліпкою – це забобонність притаманна найпершим поселенцям-пілігримам, віра в те, що восковою фігуркою, яка зображує конкретну людину, можна навести пристріт, у тому числі завдати смерть жертві. Ця забобонність спричинила, зокрема, відомий Салемський (Сейлемський) суд, полювання на відьом у 1692–1693 рр. (О. Смольницька (2019), Т. Gilbert (2018), К. Goss (2024)). Оповіді різних народів про магію рясніють описом обрядів із восковими фігурками, зокрема протиканням їх шпильками тощо. У те ж саме вірили в тодішніх Англії та Північній Америці. Тому не дивно, що малоосвічені й забобонні одновірці Річарда (він єдиний з-поміж них, хто, окрім рідної Англії, був і в інших країнах – Італії) лякаються фігурок. (За хронологією твору, Салемський процес іще тільки *буде*, бо герої – перше покоління британців в Америці, *усі – у тому числі малий Деві – народилися в Англії та пам'ятають її*, але авторка показує забобонність і підгрунтя полювання на відьом). Точніше, цих персонажів на початку знайомства з витворами скульптора змішить карикатура на Годвінсона: “Ха-ха-ха-ха! Та й здорово ж уданий! / Як вилитий наш батько Годвінсон! / Сказати по правді, може й нечестиво, / а лепсько вийшло!” (Українка, 1954, с. 54), “Дехто з громади не може вдержати сміху і захиляється за сусіда” (Українка, 1954, с. 87). Але далі парафіяни вже інакше реагують, бачачи ліплений портрет дівчини Дженні Кембль (в яку закоханий Річард). У драмі – докладна дискусія на цю тему з аргументами зі Старого Завіту, що відтворено авторкою дуже правдиво з історичної точки зору. Також можна припустити, що пуритани в цій драмі сприйняли воскову фігурку як приворотну магію. Недарма Кембль, батько Дженні, скаржиться: “Не дбає ні про що, лиш про убори. / Я їй розбив свічадо, так вона / у воду видивляється на себе. / А тую подобизну так злюбила, / немов душа її, самої Дженні, / переселилася в ту кляту ляльку” (Українка, 1954, с. 84). Тут важливі останні слова – про душу, яка нібито “переселилася в ту кляту ляльку” (Українка, 1954, с. 84): герой боїться, що на його дочку навели пристріт, зачаклували. Приречений у фіналі II-ої дії на вигнання, скульптор (якого, імовірно, звинуватили і в чорній магії) міг очікувати й на суд – як

у Салемському процесі, де постраждали не тільки жінки, а й чоловіки. Показовою та зрозумілою в контексті вищенаведених історій про магію є й реакція Едіти на виліплену сином її воскову подобу: “Моє обличчя! Господи, рятуй / і змилуйся... Навік, навік загинув...” (Українка, 1954, с. 79). У цих репліках неважко помітити жах; фанатична героїня не лише переймається за синову душу, але й відчуває забобонний страх, що стала жертвою пристріту через фігурку.

Річард Айрон не дарма бачить у засмученій Едіті Скорботну Матір, тобто Діву Марію – “Правдива Mater Dolorosa!” (Українка, 1954, с. 77): оскільки він навчався в Італії, його уяві близькі *католицькі* архетипи – адже у протестантів немає *культу* Матері Божої чи Мадонни, вони просто вшановують Діву Марію як Христову Матір і поважають як жінку. Так само різні деномінації – як пуритани – не мають такого культу. У III-ій дії, працюючи над статуєю, митець бачить у виразі її обличчя католицький відбиток: “...а се – Мадонни...” (Українка, 1954, с. 106). Узагалі в юнгіанському аспекті помітно, що герой увесь час шукає свою Аніму, від мистецтва до особистого життя: спершу znana італійська дама, а потім їй на зміну приходять проста англійська дівчина. Лишившись пуританином за релігійними поглядами, Річард прагне компромісу *віри з мистецтвом*: “Італія від нас одстала в вірі, / але звичаю може й нас навчити” (Українка, 1954, с. 47), – тут Леся Українка явно вкладає свої думки в уста героя, бо католицьке мистецтво – візуальне та *матеріалізоване*. Митцю потрібна *натура* – і він бачить її в *людях*. Недарма Річард – скульптор, а його племінник Деві стає портретистом.

Загалом у цьому творі багато старозавітних алюзій, у тому числі “окрушин”. Наприклад, малий Деві позаочі перекирвляє казання Годвінсона: “Десятий розділ, перший вірш Осії...” (Українка, 1954, с. 41). Здавалося б, ці слова наведені просто так. Але у Книзі пророка Осії у вказаному місці сказано (переклад І. Огієнка): “Ізраїль – буйний виноград, що родить подібне собі. Та за многістю плоду свого він намножує жертівники, за добрістю краю свого бовванські стовпи прикрашає” (Осія 10:1) (Біблія, 1988, с. 1120). Тобто цей уривок (як і інші вірші в цитованій книзі) проти ідолопоклонства, на тему якого стільки сказано в цій драматичній поемі (інша річ, як це тлумачить згаданий проповідник). Також, як відомо далі з біблійного тексту, пророк Осія боровся проти різних виявів ідолопоклонства, у тому числі культу терафимів (Ос., 3:4) (Біблія, 1988, с. 1114), а мотив боротьби з ідолопоклонством (часто хибний, як самоомана) дуже промовистий у творі.

Отже, пророк Осія боровся з ідолопоклонством (Bowker, 1999, р. 219). Але якщо розуміти цю старозавітну постать ширше, то помітно, що Годвінсон очевидно приписує собі пророчі риси. Осія звинувачував рідний Ізраїль у тому, що той “порушив завіт із Богом” (Bowker, 1999, р. 218) (переклад цитати з французької мій. – О. С.), тобто завіт між Богом і людьми – у даному випадку ізраїльтянами. Герой драматичного твору як пастор і духовний пастир, учитель також звинувачує свою громаду в порушенні заповідей і навіть більше – у відступі од божественного, тобто (читаючи між рядків) у *зламнаній присязі*. Звісно, вириваючи слова з контексту Біблії (яку завжди носить із собою), цей іронічно і сатирично змальований персонаж, тим не менш, має владу серед громади, попри підсміювання з нього позаочі деяких пуритан, не лише Річарда і Деві (Українка, 1954, с. 87).

4. Лінгвістичний аспект: мовний етикет

Також у творі помітно французькі наголоси в англійських словах – на останньому складі: родовий відмінок – “Томáса” (“Я вам так вдячна за мого Томаса...” (Українка, 1954, с. 107)), якщо орієнтуватися на ритм, то називний – “парламе́нт” (“А в тім, що ні король, ні парламент...” (Українка, 1954, с. 50)) тощо. Тобто звичнішою для авторки була її базова іноземна, французька, мова. (Французька традиція наголосів тоді була поширенішою, аніж узята з англійських першотворів). Так само за французькою, а не англійською, транскрипцією, надано форми Кембль (а не Кембл), Крістабель (а не Крістабел). Замість Едіт – Едіта (тобто наближено до слов’янської та, може, італійської чи іспанської традиції), ім’я Калєб нагадує французьку та німецьку транслітерацію (інакше було б Кейлеб). Одночасно саме за англійськими нормами наведено Джірімая, а не Єремія, так само – імена Абрагам, Джошуе, Джоанна (Дженні) (Українка, 1954, с. 35) тощо.

Водночас за текстом драми помітно, що Леся Українка вже знала англійську мову в її відтінках, історичному розвитку. Як відомо, сучасна англійська знає тільки одну форму другої особи – *you* (однина і множина, “ти” і “ви” або ввічливе “Ви”). Але попередньо – і так у літературних творах, які читала письменниця, – уживався займенник *thee* (“ти”) і похідні від нього (*thy* – “твій” тощо), тепер це архаїзми і поетизми. Так само ці займенники фігурують в англійській класиці періоду, званого авторкою “У пуші”. Різницю між *you* і *thee* (яка мається на увазі) помітно, зокрема, зі слів Кембля, який дорікає своїй дочці Дженні її надмірним політесом, наголошуючи, що пуритани мають до всіх звертатися на “ти”: “Ми всі брати і сестри у Христі, / і всім повинна просто “ти” казати, / хоч-би й самому королеві” (Українка, 1954, с. 47). Вірогідно, цю простоту вони запозичили від перших християн. Якби Леся Українка мала на увазі тільки форму *you*, то цієї репліки у творі не було б. Отже, герой мав на увазі, що дочка має звертатися до всіх на *thee*. Тобто авторка тонко відчула колорит доби, різницю між старою і новою англійською мовою.

4.1. Ономастикон: біблійні джерела

На сам кінець можна розглянути ономастикон цієї драматичної поеми, зосередившись на найцікавіших для дослідження іменах (Т. Крупеньова торкалась ономастикону, але на прикладі “Руфіна і Прісцілли”). Зокрема, авторка ретельно дотримувалась історичної правди, даючи героям переважно старо- і новозавітні імена. Наприклад, *Калєб* – це Халєв, якого Мойсей послав шукати землю Ханаанську (Числа 13:6) (The Holy Bible. Аросугра, р. 204) і який, згідно з книгою Повторення Закону (Второзаконня), як благословенний Богом, успішно знайшов землю обітовану та оселився там (Deuteronomy 1:36) (The Holy Bible. Аросугра, р. 245); з огляду на “новий Ханаан”, який часто фігурує в Лесиному творі, логічно дати це ім’я; тоді Годвінсон, який тлумачив значення вислову про “новий Ханаан”, брав на себе роль пророка Мойсея. Дослівно Калєб (Caleb) або Халєв означає “сміливий”, “рішучий”, “відчайдушний” і навіть “дерзновенний” (Rapoport, 2003, р. 229) – і справді: цей герой не побоявся піти до кінця та знайти Ханаан. *Джошуе* – так в англійських перекладах Біблії називають Ісуса Навина, – з яким Калєб і знайшов Ханаан (Joshua 15:16–18) (The Holy Bible. Аросугра, р. 316). *Дженні* – начебто поширене зменшувальне ім’я

у простих і навіть шляхетних британців та американців тодішньої доби. Лише двічі згадується її повне ім'я – *Джоанна* – у переліку дійових осіб (Українка, 1954, с. 35) і коли розлючений батько спересердя так називає дочку (Українка, 1954, с. 90). Джоанна – простонародний варіант імені Джейн або спорідненого з ним. Тобто це походить від імені Йоанн, Іоанн – жіночого варіанту Йоанна, Іоанна. Як відомо, обидва імені так само є у Святому Письмі (і пізніше Леся Українка використає євангельський сюжет про Христову послідовницю у драматичному творі “Йоганна, жінка Хусова”). Водночас це дуже поширене ім'я в англословній культурі. Можливо, цим авторка підкреслює, що її героїня як проста дівчина не розуміє Річарда (але й не хоче дорости до його рівня), вона – одна з багатьох. *Дж'єрімая* – Єремія, дослівно “Божий учень” (Rapoport, 2003, р. 280), тобто цей герой отримав ім'я на честь знаменитого старозавітного пророка. Але такі риси біблійних прототипів, як гаряча віра, темперамент, цілеспрямованість, зв'язок із Богом, праведність, робота над собою, знання тексту та ін., подаються в цій драматичній поемі знижено, оскільки через умови життя та власну обмеженість (не кажучи про *буквально* замкнений простір) ці персонажі не знаходять повного застосування своїм можливостям. Аналогічно – *Джонатан*, найкращий друг Річарда, який відступається від нього (і скульптор неодноразово згадує *новозавітного зрадника Юду* – зокрема в риторичному питанні до друга: “...цілуючи, ти зраджуєш?” (Українка, 1954, с. 93). Це очевидна антонімічність – попри однаковість імен – біблійному Йонатану, найкращому другу Давида, майбутнього царя. Як відомо зі Старого Завіту, Давид, попереджений Йонатаном, був змушений тікати від Саулового гніву (I. Samuel:20) (The Holy Bible. Аросуґра, р. 400–402), і більше друзі не побачилися (царського сина разом із батьком убили в битві на Гелвуйській горі (II. Samuel:1 (The Holy Bible. Аросуґра, р. 417–418)). Отже, тут бачимо старозавітний і новозавітний контексти з відповідними алюзіями. Якщо Джонатан стає анти-Йонатаном, то роль Юди він відіграє до кінця. У творі “У пуці” колишній друг після багатьох років відвідує Річарда, і вони миряться. Але такий фінал не зовсім оптимістичний, оскільки головний герой відчуває розчарування в усьому. (Цікаво, що інший персонаж, названий на честь царя Давида – *Деві*, – протягом усього твору зветься тільки демінутивом, а не повним іменем – Девід). *Метью* – євангеліст Матвій або Матей, Христовий апостол, *Абрагам* – Авраам.

Річардову сестру звать *Крістабель* (Christabel). Це означає “послідовниця Христа”, а також “прекрасна християнка” (Christabel – Baby Name...) – і Едіта вимагає від дочки в усьому слідувати біблійному слову. Прекрасною можна бути зовні, а також вчинками. Брат звертається до неї зменшувально “Белло” (Українка, 1954, с. 38, с. 58, с. 79), називає демінутивом “Белла” (Українка, 1954, с. 43), що перегукується з французьким *belle* – “красива”, “красуня”, та італійським *bella*. У цьому імені поєднані “Христос” (Christ) і *Bella* (Raguin, 1995, р. 109). Тобто й тут закодований принцип Річарда: служити красі. Також є споріднені імена (коренем “Христос”) – наприклад, Кріста (Christa), Крістель та ін., що з грецької дослівно перекладається “Месія” (Rapoport, 2003, р. 43–44). Підсумовуючи, за текстом твору можна сказати, що Крістабель співчуває Річарду, але не може йому допомогти (хіба порадою поїхати геть). Тобто до кінця її вчинки не можна назвати прекрасними, бо фактично

ця героїня не діє, вона пасивна й тільки натякає брату на небезпеку або захищає на словах. А оскільки герой знає сестру змалечку, то не бачить її вад, його сприйняття ідеалізоване.

Натомість Річардового антагоніста, пастора Годвінсона, називають виключено на прізвище. Якщо транслітерувати його як Godwinson, то вийде етимологія від імені Годвін, що означає “Божий друг”, “друг Бога” (Godwin – Baby Name...), а *-son* – відповідно, “син”. Тобто “син Годвіна”, а якщо розшифрувати, то – “син Божого друга”. Як свідчить текст, імовірно, що авторка дала це позитивне прізвище з іронічною метою.

На окрему увагу заслуговує ім'я Річардової матері – *Едіта*. Германське за походженням, Едіта, або Едіт – Edite, є варіанти Edith, Editta (Raguin, 1995, p. 119), воно походить від імені божества (і Річардова мати, удова, чийого чоловіка вбили, не побоялася почати життя спочатку, в Америці сама тримає родину та господарство), означає “багата”, “успішна”, “та, що процвітає” (Rapoport, 2003, p. 54), інше значення імені: “бій”, “сутичка”, “битися” – французькою “combat” (Rapoport, 2003, p. 54; Raguin, 1995, p. 119). У неї явно героїчні задатки. До речі, у творчості Лесі Українки – частий образ самотньої матері-лідерки. З огляду на постійне обстоювання її віри ще в Англії, а також на конфронтацію із сином і взагалі всім, що суперечить її поглядам, можна припустити таке значення стосовно імені цієї героїні. Войовнича Едіта до кінця не поступається власними принципами, але стосовно сина це переходить в обмеженість, ригідність, фанатизм. Тобто з героїні вона перетворюється на антигероїню. Таким чином, як і Лукашева мати в “Лісовій пісні”, це деградована богиня (на цю тему: Плітка, 2005), і фемінінне божество набуває негативних рис. У матеріальному плані цікаво: хоча протестантизм (і, відповідно, пуританство) стосується й економіки та ідеї заробляння грошей, нікому з героїв насправді не спадає на думку, що скульптор може заробляти гроші своїми творами. (Аналогічно – Лукашева мати не думає про те, що її син може заробляти грою на сопілці, як-от на весіллях тощо: для неї краса та її вираження не мають користі).

Що сказати про самого Річарда (сучасна українська форма імені – Ричард)? Чи не натяки це на короля – у тому числі знаменитого Ричарда Левове Серце? Етимологічно германське ім'я “Ричард” (Richard) означає “сильний король” (Foville, 1993, p. 550; Raguin, 1995, p. 378), “могутній володар” (Rapoport, 2003, p. 333). Авторка явно вкладає в персонажа королівську шляхетність, героїзм та інші позитивні риси, але цей скульптор, як помітно, – трагічна постать. Це лідерське ім'я, проте герой – невизнаний лідер.

Висновки. Отже, літературознавчий і лінгвістичний аналіз під час розгляду ономастикону цього твору поєднаний із етимологічним, міфологічним, історичним, релігієзнавчим аспектами. Компаративний аналіз, у тому числі філологічний, виявився перспективним під час дослідження різних перекладів Святого Письма, також цікавий історичний контекст мовного етикету героїв.

Звичайно, не можна з'ясувати всі переклади Біблії, якими керувалася Леся Українка під час написання “У пущі”. Проте у протестантській традиції “фінік(и)” і “пальма” часто ототожнюються, тому зрозуміла логіка, чому авторка описувала саме ці плоди на прикладі старозавітного уривку.

Також помічено, що в доступних письменницьких перекладах Біблії, як правило, оминається лексема “фінік(и)”, а відтворюється *генералізовано* – “пальма” тощо. Але, відповідно до здійсненого текстологічного аналізу, старозавітний символ “фініки” може означати праведників, а також загалом Ханаан.

Перспективним виявився ономастикон твору – зокрема, орієнтація переважно на старозавітні імена (згідно з пуританською традицією), а також на імена германського походження. Під час порівняння із біблійними прототипами (на честь яких названо персонажів тексту) спостерігається невідповідність їхньої енергії, темпераменту тощо оточенню, умовам, в яких вони перебувають. Конфлікт драматичної поеми “У пущі” як дуже багатозначного твору полягає не так у незрозумілості творчої індивідуальності пересічному оточенню, а в тому, що це оточення має задатки для розуміння і навіть творчості, але нереалізовані через історичні та інші обставини. Тобто, трагедія другорядних осіб у драматичному творі в тому, ким вони могли б стати, як могли себе реалізувати за сприятливих обставин.

Іншими словами, питання про біблійні джерела та їхні переклади як матеріал написання драматичної поеми “У пущі” досі не закриті. Загадковий текст, який сповнений алюзій, вимагає знання першоджерел і глибшого вивчення символіки – у тому числі біблійної.

1. *Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні (988–1988)* (1988). [І. Огієнко, пер.].

2. Буття 4. (Р. Туркопяк, пер.). *YouVersion*. <https://www.bible.com/uk/bible/186/GEN.4.UBIO>

3. Денисюк, І., Скрипка, Т. Михайло Петрович Косач (1869–1903). *Тамара Скрипка. Персональний сайт*. <https://www.t-skrypka.name/LUkrainka/Gnizdo/Figures/MykhajloKosach.html>

4. Драгоманов, М. (1893). *Євангельська віра в старій Англії*. Женева: Українська Друкарня.

5. Забужко, О. (2007). *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій* (2-ге вид., виправл.). Київ: Факт.

6. Заїка, О. (2000). Творче переосмислення біблійних сюжетів, образів як особливості поетики Лесі Українки. *Роль християнства в утвердженні освіти, науки та мистецтва: історія, уроки, перспективи: наук. зб.* Рівне: ППФ “Волинські обереги”, 194.

7. Зборовська, Н. (2002). *Моя Леся Українка: есей*. Тернопіль: Джура. <http://194.44.152.155/elib/local/sk652255.pdf>

8. Зборовська, Н. В. (2003). *Психоаналіз і літературознавство: посібник*. Київ: Академвидав.

9. Зборовська, Н. В. (2006). *Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури: монографія*. Київ: Академвидав.

10. Левченко, Г. (2013). *Міф проти історії: Семіосфера лірики Лесі Українки: монографія*. Київ: Академвидав.

11. Левчук, Ю. Леся Українка та англійська культура. <https://core.ac.uk/download/pdf/153578098.pdf>

12. Менора. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Менора>

13. Підгайний, Л. Леся Українка. “У пущі”. *Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості*. <https://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/1929Pidgajnyj/12.html>

14. Плітка, В. В. (2005). Місячна тріада в міфопоетиці драми Лесі Українки “Лісова пісня”. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Філологічні науки*, 48, 50–55. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7610dc3b-a955-4f89-82bd-c95bd78ce4e2/content>
15. Псалмів 91. (Р. Турконяк, пер.). *YouVersion*. <https://www.bible.com/uk/bible/204/PSA.91.UMT>
16. Псалом 91 українською. <https://gumoreska.in.ua/psalom-91-ukrayinskoyu/#m2>
17. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами* (1990). Ukrainian Bible 63 DC. United Bible Societies.
18. Смольницька, О. (2018). Український Мільтон: Передмова до публікації “Джон Мільтон (Англія). Барокова перлина в твердій оправі. Поеми”. *Всесвіт*, 5/6, 222–225.
19. Смольницька, О. (2019). Особливості змалювання гуцульської синкретичної свідомості в рецепції Івана Франка та Віри Вовк. В *Іван Франко: “Я єсть пролог...”: матеріали Міжнародного наукового конгресу до 160-річчя від дня народження Івана Франка (Львів, 22–24 вересня 2016 р.)*: в 2 т., 2. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 212–224.
20. Соколова, В. (2012). Ідеологія та життєва практика пуританства у драмах Бернарда Шоу “Учень диявола” та Лесі Українки “У пущі”. *Слово і Час*, 7, 27–39.
21. Старицька-Черняхівська, Л. М. (2000). Хвилини життя Лесі Українки. В *Л. М. Старицька-Черняхівська, Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари*. Київ: Наукова думка, 750–751.
22. Стріха, М. (2020). *Український переклад і перекладачі: між літературою і націєтворенням*. Київ: Дух і Літера.
23. Українка, Л. У пущі. 2. *Леся Українка: Енциклопедія життя і творчості*. <https://www.l-ukrainka.name/uk/Dramas/UPusci/2.html>
24. Українка, Л. (1954). У пущі. В Б. Якубський (ред.), *Українка Л. Твори* (Т. 9: Драми). Нью-Йорк: Вид. спілка Тищенко & Білоус, 35–36, 47–48, 50, 54, 70–71, 76–77, 79, 84, 87, 90, 92–93, 96, 100–101, 106–107, 131.
25. Українка, Л. (2021a). *Повне академічне зібрання творів*: у 14 т. (Т. 3: Драматичні твори (1909–1911); Т. Данилюк-Терещук, ред.; С. Романов, Н. Колошук, О. Кицан, упоряд.; С. Романов, І. Щукіна, В. Агеєва та ін., комент.). Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.
26. Українка, Л. (2021b). *Повне академічне зібрання творів*: у 14 т. (Т. 8: Переклади: поезія, проза, драма, публіцистика та інше; М. Стріха, ред., передм.; О. Маланий, О. Белих, Л. Бондарук, І. Біскуб, В. Сірук, В. Соколова, упоряд.; О. Полухович, комент.). Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.
27. Українка, Л. (2021c). *Повне академічне зібрання творів*: у 14 т. (Т. 10: “Стародавня історія східних народів”. Конспекти. Виписки з книг. Нотатки та інше; Ю. Громик, ред.; О. Огнева, передм.; А. Радько, О. Огнева, І. Біскуб та ін., упоряд.; О. Огнева, В. Приймаченко, О. Романова та ін., комент.). Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.
28. Українка, Л. (2021d). *Повне академічне зібрання творів*: у 14 т. (Т. 11: Листи (1876–1896); С. Кочерга, ред.; В. Агеєва, передм.; В. Прокіп (Савчук), упоряд.; В. Прокіп (Савчук), В. Агеєва, комент.). Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.
29. Українка, Л. (2021e). *Повне академічне зібрання творів*: у 14 т. (Т. 12: Листи (1897–1901); О. Полухович, ред.; В. Прокіп (Савчук), упоряд.; В. Прокіп (Савчук), В. Агеєва, комент.). Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.
30. Українка, Л. (2021f). *Повне академічне зібрання творів*: у 14 т. (Т. 13: (1902–1906); Ю. Громик, ред.; В. Прокіп (Савчук), упоряд.; В. Прокіп (Савчук), В. Агеєва, комент.). Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.

31. Bowker, J. (1999). *Le grand livre de la Bible* (C.-B. Costecalde, trad. et adapt.). Paris: Éditions Mondo, Larousse-Bordas, Éditions du Cerf.
32. Bruce-Mitford, M., Wilkinson, P. (2009). *Symboles et signes: Origines et interprétations* (V. Feugas et autres, trad.). Paris: Larousse.
33. Bruce-Mitford, M., Wilkinson, P. (2013). *Le Petit Larousse illustré des Symboles et des signes* (V. Feugas et autres, trad.). Paris: Larousse.
34. Charbonneau-Lassay, L. (2011). *La mystérieuse emblématique de Jésus-Christ. Le bestiaire du Christ*. Mille cent cinquante-sept figures gravées sur bois par l’auteur. Paris: Éditions Albin Michel.
35. *Christabel – Baby Name Meaning, Origin and Popularity*. <https://www.thebump.com/b/christabel-baby-name>
36. *Die Bibel oder die Gange Heilige Schrift des Alten u. Neuen Testaments nach der deutschen Übersetzung D. Martin Luthers. Neu durchgesehen nach dem nom Deutschen Evangelischen Kirchnausschuß genehmigten Tert.* (1950). Stuttgart: Privileg Württ. Bibelanstalt.
37. Exodus. Chapter 25. *King James Bible Version (KJV)*. <https://www.kingjamesbibleonline.org/Exodus-Chapter-25/#31>
38. Foville, de J.-M. (1993). *Les prénoms de vos enfants. Origine. Histoire. Signification*. Parents Hachette.
39. Gilbert, T. (2018). *Les filles de Salem. Comment nous avons condamné nos enfants* (première édition). Paris: Dargaud.
40. Gisel, P. (Dir.). (1995). *Encyclopédie du protestantisme*. Paris: Éditions du Cerf, Genève: Éditions Labor et Fides.
41. Gisel, P. (Dir.). (2006). *Encyclopédie du protestantisme* (2e édition revue, corrigée et augmentée). Paris, Genève: Quadrige – Puf Labor et Fides.
42. *Godwin – Baby Name Meaning, Origin and Popularity*. <https://www.thebump.com/b/godwin-baby-name>
43. Goss, K. D. (2024). *Daily life during the Salem witch trials*. Bloomsbury Publishing Inc.
44. Jeromin, K. (2013). *Die große Kinderbibel. Menschen, Geschichten und Lebenswelten des Alten und Neuen Testaments*. Stuttgart: KBW, Auslag Katholisches Bibelwerk.
45. Joel. Chapter 1. *King James Bible Version (KJV)*. <https://www.kingjamesbibleonline.org/Joel-Chapter-1/#12>
46. *La Bible* (1951). Lausanne.
47. *La Bible* (2007). L’original, avec les mots d’aujourd’hui. Segond 21. Société Biblique de Genève.
48. *La Bible Déchiffrée* (1983). England: Lion Publishing.
49. *La Sainte Bible. Ancien et Nouveau Testament. Traduite de l’hébreu et du grec en français courant* (1983). Stuttgart: Alliance Biblique Universelle.
50. *La Sainte Bible: qui comprend l’Ancien et le Nouveau Testament* (J. N. Darby, Tr.) (2024). Bibles et Publications Chrésiennes.
51. *Le monde biblique* (1962). Texte par Hans Wildberger; 95 photographies par M. et L. Wolgensinger. Zürich: Éditions Silva Zurich.
52. Le Tourneau, D. (2005). *Les mots du christianisme – Catholicisme, orthodoxie, protestantisme* (Bibliothèque de culture religieuse). France: Fayard.
53. Philibert, M. (2000). *Dictionnaire des symboles fondamentaux. L’homme et l’univers*. Éditions du Rocher, Jean-Paul Bertrand.

54. *Psalms* (King James Version [KJV]). Chapter 92. <https://www.kingjamesbibleonline.org/Psalms-Chapter-92/>
55. Raguin, P. (1995). *10 000 prénoms du monde entier. Origine et signification de tous les prénoms classés par ordre alphabétique*. France: Marabout.
56. Rapoport, S. (2003). *L'officiel des prénoms de A à Z*. Éditions Générales First.
57. *Reclams Bibellexikon* (1992). Herausgegeben von Klaus Koch, Eckart Otto, Jürgen Koloff und Hans Schmoldt. Mit 138 Abbildungen und 6 Karten (5., revidierte und erweiterte Auflage). Stuttgart: Philipp Reclam jun.
58. *The Holy Bible. Apocrypha – The Holy Bible*. Containing the Old and New Testaments [Translated out of the Original Tongues and with the former Translations diligently compared and revised by His Majesty's special command. Appointed to be read in Churches] (n. d.). Oxford: Printed at the University Press.
59. *The Holy Bible* (1952). Containing the Old and New Testaments. Revised Standard Version [Translated from the original tongues being the version set forth A.D. 1611 revised A.D. 1881–1885 and A.D. 1901 compared with the most ancient authorities and revised A.D. New York and Glasgow]. London; Toronto; Sydney; Auckland: Collins' Clear-Type Press.
60. *Traduction œcuménique de la Bible, comprenant l'Ancien et le Nouveau Testament, traduits sur les textes originaux hébreu et grec avec introduction, notes, références et glossaire* (1980). Alliance Biblique Universelle – Paris: Le Cerf.
61. Wissen, J. (1993). *Die Zeit der Ritter und Burgen*. Time-Life Bücher.

References

1. Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu iz movy davnoievreiskoi y hretskoi na ukrainsku nanovo perekladena. Yuvileine vydannia z nahody tysiacholittia khrystyanstva v Ukraini (988–1988) (1988). [I. Ohiienko, trans.] (in Ukrainian).
2. Buttia 4. (R. Turkoniak, trans.). *YouVersion*. <https://www.bible.com/uk/bible/186/GEN.4.UBIO> (in Ukrainian).
3. Denysiuk, I., Skrypka, T. Mykhailo Petrovych Kosach (1869–1903). *Tamara Skrypka. Personalnyi sait*. <https://www.t-skrypka.name/LUkrainka/Gnizdo/Figures/MykhajloKosach.html> (in Ukrainian).
4. Drahomanov, M. (1893). *Yevanhelska vira v starii Anhlii*. Zheneva: Ukrainska Drukarnia (in Ukrainian).
5. Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame d'Ukraine: Ukrainka v konflikti mifolohii* (2-he vyd., vypravl.). Kyiv: Fakt (in Ukrainian).
6. Zaika, O. (2000). *Tvorche pereosmyslennia bibliinykh siuzhetiv, obraziv yak osoblyvyst poetyky Lesi Ukrainky. Rol khrystyanstva v utverdzhenni osvity, nauky ta mystetstva: istoriia, uroky, perspektyvy: nauk. zb.* Rivne: PPF «Volynski oberehy», 194 (in Ukrainian).
7. Zborovska, N. (2002). *Moia Lesia Ukrainka: esei*. Ternopil: Dzhura. <http://194.44.152.155/elib/local/sk652255.pdf> (in Ukrainian).
8. Zborovska, N. V. (2003). *Psykhoanaliz i literaturoznavstvo: posibnyk*. Kyiv: Akademyvdav (in Ukrainian).
9. Zborovska, N. V. (2006). *Kod ukrainskoi literatury: Proekt psykhoistorii novitnoi ukrainskoi literatury: monohrafiia*. Kyiv: Akademyvdav (in Ukrainian).

10. Levchenko, H. (2013). *Mif proty istorii: Semiosfera liryky Lesi Ukrainky: monohrafiia*. Kyiv: Akademvydav (in Ukrainian).
11. Levchuk, Yu. *Lesia Ukrainka ta anhliiska kultura*. <https://core.ac.uk/download/pdf/153578098.pdf> (in Ukrainian).
12. Menora. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Менора> (in Ukrainian).
13. Pidhainyi, L. Lesia Ukrainka. “U pushchi”. *Lesia Ukrainka. Entsyklopediia zhyttia i tvorhosti*. <https://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/1929Pidgajnyj/12.html> (in Ukrainian).
14. Plitka, V. V. (2005). Misiachna triada v mifopoetytsi dramy Lesi Ukrainky «Lisova pisnia». *Naukovi zapysky NaUKMA. Serii: Filolohichni nauky*, 48, 50–55. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7610dc3b-a955-4f89-82bd-c95bd78ce4e2/content> (in Ukrainian).
15. Psalmiv 91. (R. Turkoniak, trans.). *YouVersion*. <https://www.bible.com/uk/bible/204/PSA.91.UMT> (in Ukrainian).
16. Psalom 91 ukrainskoiu. <https://gumoreska.in.ua/psalom-91-ukrayinskoyu/#m2> (in Church Slavonic and Ukrainian).
17. *Sviate Pysmo Staroho ta Novoho Zavitu. Povnyi pereklad, zdiisnenyi za oryiginalnymy yevreiskymy, aramiiskymy ta hretskymy tekstamy* (1990). Ukrainian Bible 63 DC. United Bible Societies (in Ukrainian).
18. Smolnytska, O. (2018). Ukrainyski Milton: Peredmova do publikatsii “Dzhon Milton (Anhliia). Barokova perlina v tverdii opravi. Poemy”. *Vsesvit*, 5/6, 222–225 (in Ukrainian).
19. Smolnytska, O. (2019). Osoblyvosti zmaliovannia hutsulskoi synkretychnoi svidomosti v retseptsii Ivana Franka ta Viry Vovk. In *Ivan Franko: “Ya yest proloh...”: materialy Mizhnarodnoho naukovoho konhresu do 160-richchia vid dnia narodzhennia Ivana Franka (Lviv, 22–24 veresnia 2016 r.): v 2 t., 2*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 212–224 (in Ukrainian).
20. Sokolova, V. (2012). Ideolohiia ta zhyttieva praktyka purytanstva u dramakh Bernarda Shou “Uchen dyiavola” ta Lesi Ukrainky “U pushchi”. *Slovo i Chas*, 7, 27–39 (in Ukrainian).
21. Starytska-Cherniakhivska, L. M. (2000). Khvylyny zhyttia Lesi Ukrainky. In *L. M. Starytska-Cherniakhivska, Dramatychni tvory. Proza. Poeziia. Memuary*. Kyiv: Naukova dumka, 750–75 (in Ukrainian).
22. Strikha, M. (2020). *Ukrainskyi pereklad i perekladachi: mizh literaturoiu i natsiietvorenniam*. Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).
23. Ukrainka, L. U pushchi. 2. *Lesia Ukrainka: Entsyklopediia zhyttia i tvorhosti*. <https://www.l-ukrainka.name/uk/Dramas/UPusci/2.html> (in Ukrainian).
24. Ukrainka, L. (1954). U pushchi. In B. Yakubyskiy (red.), *Ukrainka L. Tvory* (T. 9. Dramy). Niu-York: Vyd. spilka Tyshchenko & Bilous, 35–36, 47–48, 50, 54, 70–71, 76–77, 79, 84, 87, 90, 92–93, 96, 100–101, 106–107, 131 (in Ukrainian).
25. Ukrainka, L. (2021a). *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t. (T. 3. Dramatychni tvory (1909–1911); T. Danyiuk-Tereshchuk, red.; S. Romanov, N. Koloshuk, O. Kytsan, uporiad.; S. Romanov, I. Shchukina, V. Aheieva ta in., koment.)*. Lutsk: Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky (in Ukrainian).
26. Ukrainka, L. (2021b). *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t. (T. 8: Pereklady: poeziia, proza, drama, publitsystyka ta inshe; M. Strikha, red., peredm.; O. Malanii, O. Bielykh, L. Bondaruk, I. Biskub, V. Siruk, V. Sokolova, uporiad.; O. Poliukhovych, koment.)*. Lutsk: Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky (in Ukrainian).
27. Ukrainka, L. (2021c). *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t. (T. 10: “Starodavnia istoriia skhidnikh narodiv”*. Konspekty. Vypysky z knyh. Notatky ta inshe; Yu. Hromyk, red.; O. Ohnieva, pe-

redm.; A. Radko, O. Ohnieva, I. Biskub ta in., uporiad.; O. Ohnieva, V. Pryimachenko, O. Romanova ta in., koment.). Lutsk: Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky (in Ukrainian).

28. Ukrainka, L. (2021d). *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t.* (T. 11: Lysty (1876–1896); S. Kocherha, red.; V. Aheieva, peredm.; V. Prokip (Savchuk), uporiad.; V. Prokip (Savchuk), V. Aheieva, koment.). Lutsk: Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky (in Ukrainian).

29. Ukrainka, L. (2021e). *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t.* (T. 12: Lysty (1897–1901); O. Poliukhovych, red.; V. Prokip (Savchuk), uporiad.; V. Prokip (Savchuk), V. Aheieva, koment.). Lutsk: Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky (in Ukrainian).

30. Ukrainka L. (2021f). *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t.* (T. 13 (1902–1906); Yu. Hromyk, red.; V. Prokip (Savchuk), uporiad.; V. Prokip (Savchuk), V. Aheieva, koment.). Lutsk: Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky (in Ukrainian).

31. Bowker, J. (1999). *Le grand livre de la Bible* (C.-B. Costecalde, trad. et adapt.). Paris: Éditions Mondo, Larousse-Bordas, Éditions du Cerf (in French).

32. Bruce-Mitford, M., Wilkinson, P. (2009). *Symboles et signes : Origines et interprétations* (V. Feugas et autres, trad.). Paris: Larousse (in French).

33. Bruce-Mitford, M., Wilkinson, P. (2013). *Le Petit Larousse illustré des Symboles et des signes* (V. Feugas et autres, trad.). Paris: Larousse (in French).

34. Charbonneau-Lassay, L. (2011). *La mystérieuse emblématique de Jésus-Christ. Le bestiaire du Christ*. Mille cent cinquante-sept figures gravées sur bois par l'auteur. Paris: Éditions Albin Michel (in French).

35. *Christabel – Baby Name Meaning, Origin and Popularity*. (n. d.). <https://www.thebump.com/b/christabel-baby-name> (in English).

36. *Die Bibel oder die Gange Heilige Schrift des Alten u. Neuen Testaments nach der deutschen Übersetzung D. Martin Luthers. Neu durchgesehen nach dem nom Deutschen Evangelischen Kirchenausschuß genehmigten Tert.* (1950). Stuttgart: Privileg Württ. Bibelanstalt (in German).

37. Exodus. Chapter 25. *King James Bible Version (KJV)*. <https://www.kingjamesbibleonline.org/Exodus-Chapter-25/#31> (in English).

38. Foville, de J.-M. (1993). *Les prénoms de vos enfants. Origine. Histoire. Signification*. Parents Hachette (in French).

39. Gilbert, T. (2018). *Les filles de Salem. Comment nous avons condamné nos enfants* (première édition). Paris: Dargaud (in French).

40. Gisel, P. (Dir.). (1995). *Encyclopédie du protestantisme*. Paris: Éditions du Cerf, Genève: Éditions Labor et Fides (in French).

41. Gisel, P. (Dir.). (2006). *Encyclopédie du protestantisme* (2e édition revue, corrigée et augmentée). Paris, Genève: Quadrige – Puf Labor et Fides (in French).

42. *Godwin – Baby Name Meaning, Origin and Popularity*. <https://www.thebump.com/b/godwin-baby-name> (in English).

43. Goss, K. D. (2024). *Daily life during the Salem witch trials*. Bloomsbury Publishing Inc (in English).

44. Jeromin, K. (2013). *Die große Kinderbibel. Menschen, Geschichten und Lebenswelten des Alten und Neuen Testaments*. Stuttgart: KBW, Auslag Katholisches Bibelwerk (in German).

45. Joel. Chapter 1. *King James Bible Version (KJV)*. <https://www.kingjamesbibleonline.org/Joel-Chapter-1/#12> (in English).

46. *La Bible*. (1951). Lausanne (in French).
47. *La Bible*. L’original, avec les mots d’aujourd’hui. Second 21. Société Biblique de Genève, 2007 (in French).
48. *La Bible Déchiffrée* (1983). England: Lion Publishing, 1983 (in French).
49. *La Sainte Bible. Ancien et Nouveau Testament. Traduite de l’hébreu et du grec en français courant* (1983). Stuttgart: Alliance Biblique Universelle (in French).
50. *La Sainte Bible: qui comprend l’Ancien et le Nouveau Testament* (J. N. Darby, Tr.) (2024). Bibles et Publications Chrésiennes (in French).
51. *Le monde biblique* (1962). Texte par Hans Wildberger; 95 photographies par M. et L. Wolgensinger. Zürich: Éditions Silva Zurich (in French).
52. Le Tourneau, D. (2005). *Les mots du christianisme – Catholicisme, orthodoxie, protestantisme*. (Bibliothèque de culture religieuse). France: Fayard (in French).
53. Philibert, Myriam (2000), *Dictionnaire des symboles fondamentaux. L’homme et l’univers*. Éditions du Rocher, Jean-Paul Bertrand (in French).
54. *Psalms* (King James Version [KJV]). Chapter 92. <https://www.kingjamesbibleonline.org/Psalms-Chapter-92/> (in English).
55. Raguin, P. (1995). *10 000 prénoms du monde entier. Origine et signification de tous les prénoms classés par ordre alphabétique*. France: Marabout (in French).
56. Rapoport, S. (2003). *L’officiel des prénoms de A à Z*. Éditions Générales First (in French).
57. *Reclams Bibellexikon* (1992). Herausgegeben von Klaus Koch, Eckart Otto, Jürgen Koloff und Hans Schmoldt. Mit 138 Abbildungen und 6 Karten (5., revidierte und erweiterte Auflage). Stuttgart: Philipp Reclam jun. (in German).
58. *The Holy Bible. Apocrypha – The Holy Bible*. Containing the Old and New Testaments [Translated out of the Original Tongues and with the former Translations diligently compared and revised by His Majesty’s special command. Appointed to be read in Churches] (n. d.). Oxford: Printed at the University Press. (in English).
59. *The Holy Bible* (1952). Containing the Old and New Testaments. Revised Standard Version. [Translated from the original tongues being the version set forth A.D. 1611 revised A.D. 1881–1885 and A.D. 1901 compared with the most ancient authorities and revised A.D. New York and Glasgow]. London; Toronto; Sydney; Auckland: Collins’ Clear-Type Press (in English).
60. *Traduction œcuménique de la Bible, comprenant l’Ancien et le Nouveau Testament, traduits sur les textes originaux hébreu et grec avec introduction, notes, références et glossaire* (1980). Alliance Biblique Universelle – Paris: Le Cerf (in French).
61. Wissen, J. (1993). *Die Zeit der Ritter und Burgen*. Time-Life Bücher (in German).

Стаття: надійшла до редакції 16.09.2025
прийнята до друку після рецензування 29.09.2025
опублікована (оприлюднена) 29.05.2026